

Impressies rond de beleving van de maaltijd van de Heer

Het onderzoek dat onder verantwoordelijkheid van de Raad van Kerken in Nederland is gedaan naar de beleving van eucharistie/avondmaal, heeft interessant materiaal opgeleverd.

Vooropgesteld moet worden dat het niet gaat om een wetenschappelijk onderzoek. De vragen zijn betrekkelijk spontaan geformuleerd, de selectie van respondenten is niet aselekt geweest, waardoor zij niet bij voorbaat als representatief zijn te beschouwen voor hun eigen geloofsgemeenschap, laat staan tezamen voor christenen in Nederland. Uit sommige kerken - met name de Oud-Katholieke Kerk! - zijn relatief veel meer reacties ontvangen dan uit andere. Het materiaal zou een uitgangspunt kunnen vormen voor het opzetten van een wetenschappelijk wel te verantwoorden onderzoek - maar meer ook niet. Daarom spreek ik hier van impressies.

Niettemin, het heeft interessant materiaal opgeleverd. Klaas van der Kamp heeft de reacties op de vragen 3 en 4 - resp.: in hoeverre herkent u de vijf hoofdelementen van de viering? en: welke van 26 elementen zijn voor uw beleving belangrijk? - in kwantitatief opzicht minutieus geïnventariseerd en geanalyseerd. In dit rapportje zal ik daar af en toe wel naar verwijzen, maar ga ik in het bijzonder in op de reacties op de eerste twee vragen:

1. Kunt u zich voor de geest halen welk onderdeel van een recente viering van het avondmaal / eucharistie u het meest getroffen heeft? (graag toelichten)
2. Denkt u dat er elementen zijn in de viering van eucharistie / avondmaal die tegenwoordig anders liggen in uw eigen geloofsgemeenschap dan vroeger? Zo ja, welke veranderingen zijn dit en hoe waardeert u deze veranderingen?

Globaal beeld

De eerste vraag levert in vele gevallen korte en weinig verrassende antwoorden op die nauw aansluiten bij het kwantitatieve onderzoek - al kan men dat laatste wellicht toch verrassend noemen. De gedachtenis aan Christus' offerdood en de gemeenschap van de gelovigen komen ook hier dikwijls naar voren. Bij rooms-katholieken komen hier soms klassieke termen in beeld die bij de vragen 3 en 4 niet zijn gebruikt, zoals consecratie, elevatie, en de aanbidding van het Allerheiligste. Zij noemen daarnaast nogal eens de verkondiging; protestanten doen dat niet, vermoedelijk omdat in hun traditie en beleving de verkondiging geen deel uitmaakt van de avondmaalsviering, maar een tweede brandpunt van de dienst is naast de dienst van de tafel.

Velen verwijzen in hun beantwoording van de eerste vraag naar sfeerelementen: de stilte, de zilveren bekers, de wierook, de muziek, en dergelijke. Anderen noemen hier concrete momenten in de viering, zoals de vredesgroet. De eerste vraag gaf echter ook alle ruimte om woorden te geven aan heel specifieke ervaringen in een bepaalde viering. Wat mensen treft is dikwijls het onverwachte, dat wat niet elke week ervaren wordt of gebeurt, zoals een indringende woordkeus in de voorbeden, een heel persoonlijke invulling door de bedienaar, de zichtbare toewijding van een andere deelnemer, of een bijzondere deelnemer aan de viering. Genoemd wordt ook het welkom zijn in de viering van een andere dan de eigen geloofsgemeenschap.

De tweede vraag daagt meer uit om positie te kiezen, en dat gebeurt dan ook, op heel verschillende manieren. Daarin zijn wel enkele tendensen aan te wijzen. Als je vraagt naar verandering en naar de waardering daarvan geef je bijvoorbeeld ruimte voor inspirerende antwoorden die getuigen van persoonlijke groei in het geloofsleven. Veel reacties geven ook een positieve waardering van meer objectief vaststelbare veranderingen, in de liturgische teksten, in de wijze van vieren, en dergelijke. Maar in een aantal gevallen komt ook frustratie naar voren uit de antwoorden, soms over de veranderingen zelf, soms over het tempo - te snel of niet snel genoeg -, soms ook over het stokken ervan of over de ervaring dat veranderingen worden teruggedraaid. Een enkeling benadrukt dat er in wezen van geen verandering sprake is geweest, of dat dit ook gewoon niet mogelijk is: datgene waar het wezenlijk om gaat, verandert immers niet. Tenslotte zijn er nogal wat respondenten die in de loop van hun leven zijn overgegaan naar een andere geloofsgemeenschap, en die daarom de nu ervaren praktijk contrasteren met vroegere ervaringen, waarbij uiteraard de huidige ervaring er het meest positief uitkomt.

Dat de ontwikkelingen sinds de Tweede Wereldoorlog in de betrokken kerken nogal verschillend zijn geweest, is uiteraard uit de reacties af te leiden. Ze geven hier en daar als het ware een blik van binnenuit op de pre- en postconciliaire geschiedenis van de Rooms-Katholieke Kerk, op de liturgische ontwikkelingen in de kerken die de Protestantse Kerk in Nederland zijn gaan vormen, en op wat zich in enkele kleinere kerken heeft afgespeeld. In de beantwoording en de woordkeuze zijn soms typische kenmerken van de maaltijdviering in het betrokken kerkgenootschap herkenbaar, bijvoorbeeld als gesproken wordt van slechts één of twee avondmaalsvieringen per jaar (doopsgezinden).

Er is veel dankbaarheid onder de respondenten voor wat men door de jaren heen heeft ervaren in het eigen kerkelijk leven! Ontroerend zijn soms de getuigenissen over hoe intensief mensen de liturgie ervaren. Veel van de respondenten zeggen hoe belangrijk de regelmatige maaltijdviering voor hun geloofsleven is. Veelal spelen recente veranderingen in de vormgeving van de viering daarin een positieve rol. Rooms-katholieke respondenten wijzen bijvoorbeeld op de invoering van de volkstaal in de liturgie, en op het feit dat de priester nu celebreert met het gezicht naar het volk. Protestanten zeggen veelvuldig dat de vieringen veel minder 'zwaar' en 'beladen' zijn dan een halve eeuw geleden, en dat het mooi is dat ook de kinderen mogen deelnemen. Uit praktisch alle kerken komen geluiden in de sfeer van: minder nadruk op zondebesef, en meer nadruk op Gods alles- en allesomvattende liefde. Door dat alles ervaren velen rond en in de viering geen angst meer, maar oprechte blijdschap. Van avondmaalsmijding is veel minder sprake dan een halve eeuw geleden. Ook wordt gewezen op het meer persoonlijke karakter van de deelname in deze tijd: het is geen automatisme meer, en juist dat wordt positief beleefd. Hier en daar klinken ook bezorgde tegenstemmen die iets verwoorden van een mogelijk verlies aan ernst, aan plechtigheid en aan gevoel voor het mystieke van de maaltijdviering. Een enkeling is ook teleurgesteld over bijvoorbeeld het vervangen van de grote, gedeelde bekers door kleine, individuele bekertjes of glaasjes, of over de vormgeving als lopend avondmaal in plaats van een tafel- of kringviering.

Openheid

Een thema dat heel veel terugkomt in de reacties is dat van de openheid van de maaltijdviering. De al genoemde toelating van kinderen is daar een aspect van. Ook wordt in dit verband nogal eens gerefereerd aan de persoonlijke ervaring: vroeger moest je wel een 'heilige' wezen om te mogen deelnemen, maar nu kan ik met al mijn geloofsvragen me toch ook uitgenodigd weten. Maar het gaat wat openheid betreft vooral ook om gegroeide openheid die als een vrucht van de oecumenische toenadering is ontstaan voor gelovigen uit andere kerkgemeenschappen. In de formuleringen worden de kringen dan nog wel door de ene respondent smaller en door de andere breder betrokken: het is prachtig, zeggen mensen dat nu in mijn geloofsgemeenschap ook kan worden deelgenomen door leden van bepaalde andere kerken, door ieder die gedoopt is, of ook door ieder die verlangt deel te nemen, gedoopt of niet. Juist op dit punt zien we ook relatief veel frustratie over wat nu niet meer mogelijk is. Dat was te verwachten. Immers, aan een onderzoek als dit nemen logischerwijs relatief veel mensen deel met een grote oecumenische betrokkenheid en ervaring. Velen van hen hebben tijden meegemaakt waarin in hun eigen context gezamenlijke vieringen van de maaltijd van de Heer door protestanten en rooms-katholieken werden toegestaan, of op zijn minst geduld, of ook wel nadrukkelijk aangemoedigd. Soms was daarvan sprake bij bijzondere gelegenheden, zoals in de week van gebed voor de eenheid, en soms - in oecumenische geloofsgemeenschappen - zo goed als wekelijks. Nogal wat respondenten zijn geworteld in deze en vergelijkbare geloofsgemeenschappen en geven uiting aan hun verdriet over het feit dat dit niet langer mogelijk is. Anderen formuleren het veeleer positief, als hun verlangen dat dit ooit (weer) mogelijk zal worden.

Die nadruk op de openheid illustreert ook een bredere verschuiving. De reacties geven een sterke aanwijzing dat het accent in de maaltijdviering voor velen is verschoven van het cultische naar het sociale. Beide aspecten spelen in het algemeen wel een rol, maar de focus in de beleving lijkt duidelijk veranderd. Mensen zijn bijvoorbeeld getroffen door de wijze waarop iemand met een verstandelijke beperking kan meevieren, of door een asielzoeker die zijn plek in de kring van de gemeenschap heeft gevonden.

Inhoudelijk

De vraag is nu wat in meer systematische zin gezegd kan worden over de beleving van de maaltijd van de Heer zoals die in de reacties naar voren komt, en welke aanknopingspunten dit vervolgens biedt voor het formuleren van een eventuele door de kerken te ondertekenen gezamenlijke verklaring.

Vooraf de kwantitatieve analyse van de antwoorden op de vragen 3 en 4 maakt duidelijk dat er sprake is van een brede oecumenische overeenstemming in de herkenning van de klassieke, in de BEM-rapporten gepresenteerde grondtrekken van de maaltijdviering. De gedachtenis van Christus, de gemeenschap van de gelovigen en de dankzegging aan de Vader worden door velen, dwars door de geloofsgemeenschappen heen, allereerst genoemd als herkenbaar voor het persoonlijk geloof. Bij rooms- en oud-katholieken ligt dat wat sterker, bij protestanten wat minder sterk dan gemiddeld. Bij vrouwen is die herkenning wat sterker dan bij mannen: een beeld dat ook naar voren komt in het recente onderzoek van dr. Van Saane naar religie in Nederland.¹ Dat ook ambtsdragers wat hoger scoren, is evenmin verrassend: bij hen mag een hogere dan gemiddelde innerlijke betrokkenheid bij de liturgie worden verwacht. Maar al deze verschillen zijn - zeker in het licht van de methodiek van het onderzoek - niet per se significant. Opvallend is verder ook dat 'jongeren' (let wel: beneden de vijftig) wat hoger scoren. Dit zou een hoopgevende indicatie kunnen zijn dat de herkenbaarheid van de klassieke elementen in de maaltijdviering ook in de toekomst niet problematisch behoeft te zijn - maar ook hier is vanwege de onderzoeksmethodiek niets met zekerheid te zeggen.

Bij dit alles moet men zich wel realiseren dat het hier om voorgestructureerde vragen gaat, waarbij een groot deel van de gebruikte terminologie voor velen vertrouwd zal zijn. De herkenning behoeft daarom mijns inziens niet heel sterk samen te hangen met de beleving: men kan ook ja zeggen vanuit de herkenbaarheid van de terminologie als zodanig en het besef dat het hier om geijkte begrippen en inhouden gaat. Ook wie de 'gedachtenis van Christus' zeer herkenbaar noemt, kan daarmee eerdere iets willen zeggen over wat men als gelovige *verondersteld* wordt te geloven en te beleven dan over wat men *feitelijk* beleeft.

Die spanning, tussen veronderstelde en feitelijke beleving, lijkt me van belang voor een evaluatie van de onderzoeksresultaten, niet in de laatste plaats met het oog op het formuleren van een oecumenische verklaring.

Naar een gezamenlijke verklaring?

De vraag is nu wat de vruchten zijn die op basis van dit onderzoek geplukt kunnen worden. Wat kunnen en willen de kerken (of althans een aantal ervan) nu samen uitspreken. Wat delen zij, wat delen wij nu met elkaar?

Het 'veiligst' is een focus op wat veel van de kerken met elkaar in elk geval lijken te delen, zoals dat naar voren komt uit het kwantitatieve onderzoek. Kerken kunnen dankbaar uitspreken dat zij elkaar kunnen herkennen in de bedoeling om rond de tafel van de Heer de Vader te danken voor zijn weldaden, het lijden en sterven en de opstanding van Christus te gedenken, en de gemeenschap van de gelovigen te ontvangen en vorm te geven. Herkennen in de *bedoeling* - want durven alle betrokken kerken het ook aan om te zeggen dat zij bij elkaar de *realisering* van die bedoeling herkennen in de viering van het sacrament? De respondenten geven in ruime mate aan dat zij dat, ieder in eigen kring, inderdaad beleven als een realiteit. Biedt dat voldoende grond voor echte wederzijdse herkenning van de kerken op dit punt? Scherp gezegd: als Jezus Christus zegt 'doet dit tot mijn gedachtenis', en als gelovigen binnen een andere kerkelijke gemeenschap die opdracht ernstig nemen, is dat dan voldoende reden om te zeggen: inderdaad, u doet daar oprecht wat de Heer van u vraagt? Of zetten dan toch bepaalde theologische oordelen daarop een rem? Speelt dan bij een deel van de Reformatie toch vraag en antwoord 80 van de Heidelberger Catechismus weer door de gedachten? En gaat dan voor een deel van de katholieke traditie toch de vraag naar het gewijde ambt weer een storende rol spelen?

Anders gezegd: welke waarde hebben bedoelingen en ervaringen, zoals die in dit onderzoek zichtbaar worden in *theologisch* en *oecumenisch* opzicht? Die vraag wordt nog prangender als we ons niet beperken tot de gedeelde klassieke categorieën waarin hier

¹ Trouw, 16 januari 2015

over de maaltijd van de Heer wordt gesproken. Vanuit traditie en theologie kan worden opgemerkt dat bepaalde noties die in de oecumenische bezinning sterk naar voren zijn gebracht, kennelijk - althans voor zover dit onderzoek daarop bevraagd mag worden - (nog) nauwelijks hebben doorgewerkt. Bij vraag 4 scoren de elementen die verwijzen naar de zending van de kerk en naar het diaconaat erg laag. Is dat een reden om er in een eventuele gezamenlijke verklaring aan voorbij te gaan, of is het veeleer gewenst zulke elementen juist naar voren te halen en bijvoorbeeld uit te spreken dat we het als kerken als onze gezamenlijke roeping beschouwen meer aandacht te vragen voor deze aspecten van de maaltijdviering.

Nog spannender wordt het wanneer we proberen - met alle methodische voorbehouden - tendensen vast te stellen, te duiden en te waarderen. Als we al mogen zeggen dat het materiaal erop wijst dat de beleving van eucharistie en avondmaal in veel kerken gedurende de laatste decennia is verschoven van een meer cultische naar een meer sociale beleving en dat de gelovigen elkaar daarin over kerkgrenzen meer en meer zijn gaan herkennen (!), kunnen we daar dan als kerken ook samen iets van vinden? Sommigen zullen daar oprecht blij mee zijn - met die herkenning, en misschien ook met die verschuiving. Anderen zien althans in de verschuiving - en mogelijk daarom ook in de gegroeide herkenning op dit punt - wellicht eerder verlies dan winst.

En dan de openheid. Veel respondenten verwelkomen de gegroeide openheid, naar kinderen, mede-gelovigen uit andere kerken, medemensen, ook indien niet gedoopt. Kunnen en willen de kerken zich daarover gezamenlijk uitspreken, in herkenning en dankbaarheid, of met een waarschuwend woord, grenzen stellend? Is het denkbaar en geloofwaardig samen uit te spreken dat waar de kerken die openheid naar elkaars leden toe nog niet altijd kunnen geven, zij zich niettemin bemoedigd weten om vast te houden aan de hoop dat die openheid inderdaad verder zal groeien, ook op institutioneel vlak?

Me dunkt dat over deze vragen eerst verder gesproken dient te worden, in de projectgroep en misschien ook breder, voordat een concept voor een gezamenlijke verklaring kan worden opgesteld.

Leo J. Koffeman, 19 januari 2015